

snovanija

POGOVORI O KULTURI

zgodovina

LETO 3 — STEVILKA 3
K R A N J — 14. JUNIJA 1969

Oris zgodovinsko-urbanističnega razvoja Kranja v srednjem veku

Ugoden geografski položaj Kranja ob sotočju Save in Kokre in na stikališču starih prometnih poti, ki povezujejo Gorenjsko s Koroško in Primorsko in po obsavski ravnini z drugimi predeli Slovenije je že zgodaj ustvaril možnosti za naselitev. Pri tem nas zgodovinsko-urbanistične preiskave in še v večji meri rezultati arheoloških izkopavanj zadnjih let vse bolj utrjujejo v mnenju, da se je naselbinski kontinuum kranjskega pomola že od nekdanj razporejal na področju današnjega glavnega trga ob komunikaciji, ki je tekla po sredi pomola in iskala središče nekje v bližini današnje župne cerkve.

V okviru frankovske obrambne organizacije proti Madžarom je poleg ostalih krajin ali mejnih grofij, ki so ona vzhodu oz. jugovzhodu obrobile Karantanijo, v 2. polovici 10. stoletja nastala tudi kranjska krajina s središčem v Kranju. Ta se v virih prvič omenja okrog l. 1060 z imenom Chreina. Tako kot nekdanj se je tudi v tem času jedro naselbine razporedilo na prostoru okrog današnje cerkvene stavbe.

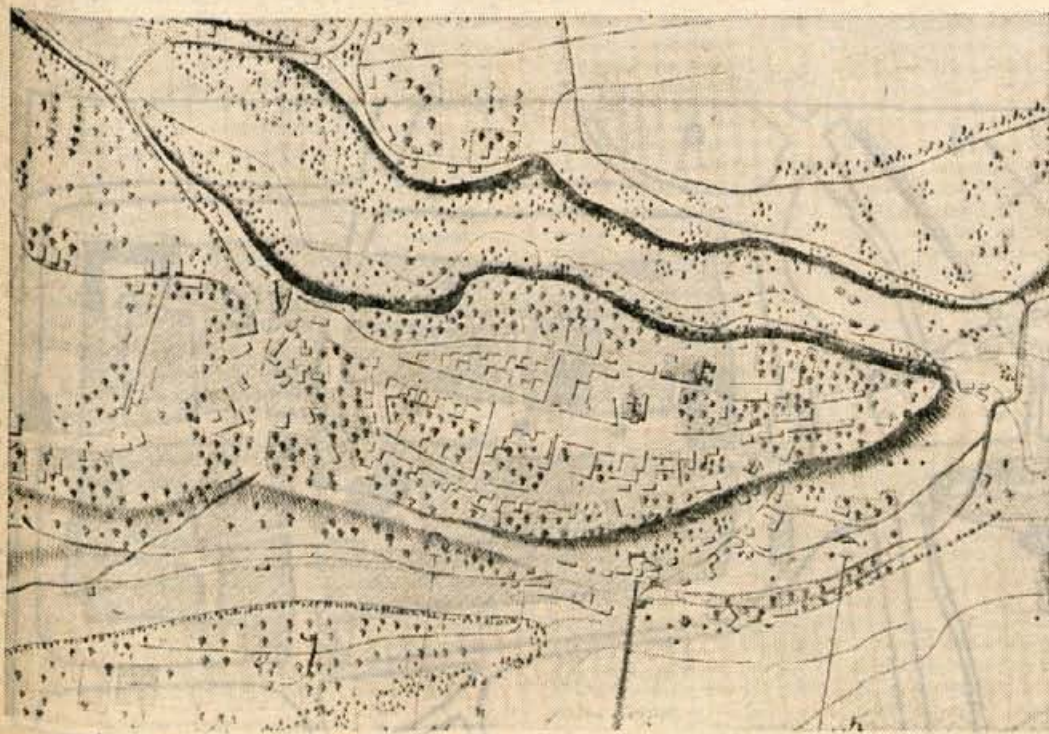
Čeprav nam cerkvena organizacija v zgornjem Posavju v svoji zgodnejši dobi po ohranjenih spomenikih ni podrobneje znana, skoraj ne dvomimo, da je že kmalu po pokristjanjenju stala

na mestu današnje farne cerkve njena starejša prednica. Njen obstoj nam potrjuje nepretrgana povezava staroslovanskega in kasnejšega srednjeveškega pokopališča, ki zaradi svoje obsežnosti obenem nakazuje tudi velikost naselbine, ter dalje vloga in pomen cerkve pri kasnejši organizaciji cerkvene uprave na tem področju, ko postane Kranj sedež prafare in s tem pomembno cerkveno središče. — Pokopališče, cerkev in njej pripadajoča poslopja so verjetno že zgodaj obdali z zidom. To je rodilo sožitje, katerega E. Klebel uvršča med tiste pogojnike, ki so kasneje imeli pomembno vlogo pri razvoju mestnih naselij v vsem vzhodnoalpskem prostoru (Beljak, Velikovec itd.).

Medtem ko se meje prvotnega cerkvenega naselja vsaj na jugovzhodu nekako ujemajo z mejami v 18. stoletju opuščenega farnega pokopališča, je določitev lege gradu kranjskega mejnega grofa — krajiščnika, čigar sedež je bil Kranj in na katerega obstoj nas opozarja tudi pristavek »burg« k prvotnemu imenu »Crcina«, mnogo bolj sporna. Mikavna bi bila misel iskati njegovo lego na mestu pred leti porušene stavbe št. 33 v Tavčarjevi ulici z značilnim imenom Podrtina. Zaradi bližine cerkvenega okolja bi mogel biti tako grad, podobno kot marsikje drugod v takratni frankovski državi (Augsburg, Halberstadt, Minden, Hersfeld, Grandersheim itd.), vključen v njegov arhitekturni sestav. Od te trditve nas po drugi strani odvrta misel, da grad na tej odmaknjeni strani pomola, ki strmo pada proti globeli Kokre, ne bi imel kaj varovati. Tako bi bilo mnogo bolj opravičljivo iskati njegov položaj na izstopajočem robu savske terase, nad današnjim mostom prek reke, na prostoru, kjer je v 13. stoletju zrastel tudi ortenburški grad oz. kasneje današnji grad Kieselstein in kjer je morda nekdanj stala tudi utrdba briksenskih škofov, ki se omenja sredi 11. stoletja. Prostor suvereno obvladuje prehod čez Savo s komunikacijo, ki je najbrž že od najstarejših časov prečila pomol in se prek današnjega Savskega brega usmerjala k reki.

Ob naselbinskem jedru, ki ga je predstavljal cerkveni okoliš, se je razgrnilo ostalo naselje, katerega obseg in obliko do danes žal ni bilo mogoče natančneje ugotoviti. Ker je bil Kranj od 11. stoletja dalje kot upravno središče pokrajine s sedežem mejnega grofa najpomembnejši kraj v deželi in kot sedež prafare tudi važno cerkveno središče, lahko upravičeno domnevamo, da je v tem času obstajala na pomolu večja naselbina, sestavljena iz pripadnikov plemstva, klerikov, vojakov in poljedelcev. V okviru tega naselja se je zaradi ugodne prometne lege po vsej priliki kmalu razvilo tudi tržišče oz. sejmsko središče, podobno kot v mnogih drugih podobnih naselbinskih aglomeracijah tiste dobe,

(Nadaljevanje na naslednji strani)

Topisni posnetek Kranja iz časa francoske okupacije (po l. 1811)

(Nadaljevanje s prejšnje strani)

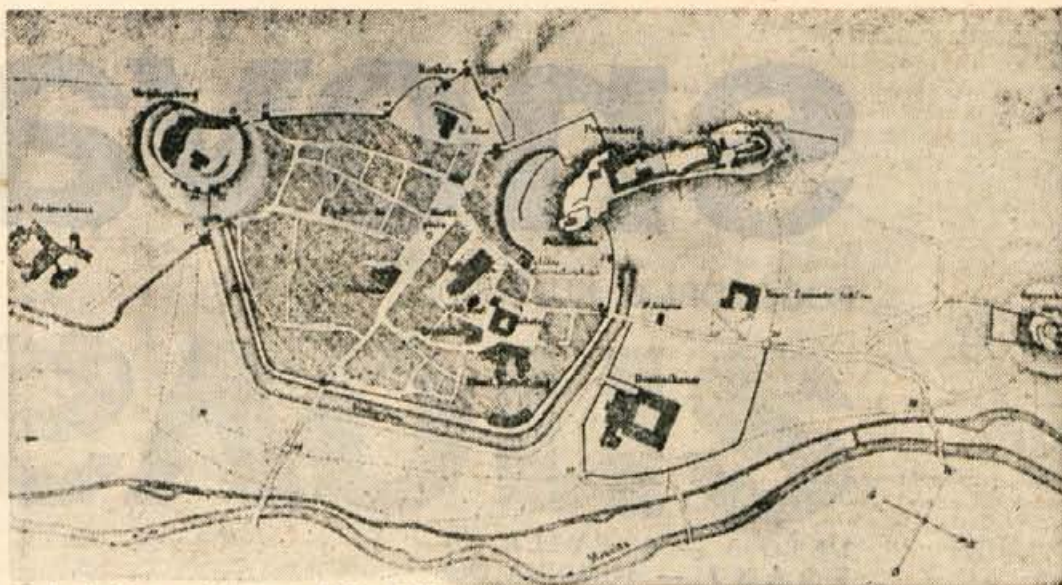
kot npr. v Pruju (konec 9. oz. najkasneje konec 10. stoletja), Liedlgu (l. 975), v Brežah (l. 1016), Beljaku (l. 1060), v Judenburgu (l. 1103) ali Velikovcu (=forum Judeorum, omemba iz začetka 12. stoletja). Kot poudarja Franc Zwitter (K predzgodovini mesta in meščanstva na starokarantanskih tleh, Zgodovinski časopis VI—VII.), dopuščajo viri možnost, da je v teh krajih ki so postali kasneje pomembne meščanske naselbine, že v tem času poleg potujočih trgovcev živelo nekaj stalnih prebivalcev, ki so se preživljali z obrtjo in trgovino. Tako srednjeveško naselje je običajno imelo tudi tržni prostor, kjer so bili letni sejmi in kjer so trgovali oz. zamenjavali blago. Vendar moramo poudariti, da se prvotno srednjeveško tržno naselje tako po svojem družbeno-pravnem kot naselbinsko-oblikovanem značaju še ne more primerjati s kasnejšo meščansko naselbino, ki se je v Kranju razvila v prvi tretjini 13. stoletja.

Pri iskanju lege prvotnega tržnega prostora se opiramo le na domneve in na primerjave, ki jih poznamo iz nekaterih starejših evropskih mest (prim. K. Junghanns: Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus). Pri njih se prvotni tržni prostor v večini primerov navezuje na bližino župne ali škofijske cerkve. Vsekakor moramo tudi v Kranju iskati lego prvotnega tržnega prostora nekje v bližini cerkvenega jedra, po vsej verjetnosti na prostoru med cerkvo in današnja mestno hišo, t. j. ob severozahodnem robu današnjega Titovega trga, kot je to mogoče skiepati iz dosedanjih preiskav tega terena (prim. A. Vallč, Varstvo spomenikov, 1960; C. Avguštin, Poglavitne črte urbanističnega razvoja starega Kranja, 900 let Kranja — spominski zbornik, 1960).

Prvo srednjeveško naselje, ki je zraslo na pragu našega tisočletja, v oblikovnem pogledu še ni dajalo videza tiste urejenosti, ki je postala kasneje značilna za kranjsko mestno naselbino, ko so bili s strogo izvedeno razdelitvijo zemljišč na pomolu ustvarjeni potrebni pogoji za oblikovno dognano urbanistično in arhitekturno rast naselja. Kljub temu moramo ugotoviti, da so vendarle tudi v tem času že obstajala na področju današnjega mesta posamezna urbanistično vodilna oporišča, ki so jih sestavljali obzidano cerkveno naselje, grad kranjskega krajiščnika, prvotni tržni prostor in predvsem prometna žila, ki je po dolgem delila pomol. Ti oblikovalni pogojniki so brez dvoma v marsičem pripomogli k urejenejši rasti naselja in k ustvaritvi določenega kompozicijskega ravnotežja v tlorisni, plastični in prostorski podobi naselbine. Pri tem so si tudi posamezne, najbrž brez strožjega reda po pomolu raztresene stavbne gmote zagotovile trdnije mesto v celotni urbanistični zasnovi kraja.

Gospodarski razvoj, ki se je konec 11. stoletja začel uveljavljati v zahodni Evropi in je v 12. stoletju zajel Vzhodne Alpe in z njim tudi slovensko ozemlje, je privedel do nastanka mest in meščanstva. Kot samostojna veja gospodarstva se je izoblikovala poklicna obrt s središči v meščanskih naseljih. Te sklenjene naselbine obrtnikov in trgovcev so običajno ustanovljali veliki zemljiški gospodje. Ker mesta niso bila le središča menjave dobrin v določeni agrarni okolici, temveč običajno tudi pomembna prometna vozlišča in zaradi obzidja, ki jih je obdajalo, tudi odlične obrambene postojanke, jim je ustanovitelj podeljeval posebne pravice, ki naj bi jim zagotovile nemoten gospodarski razvoj.

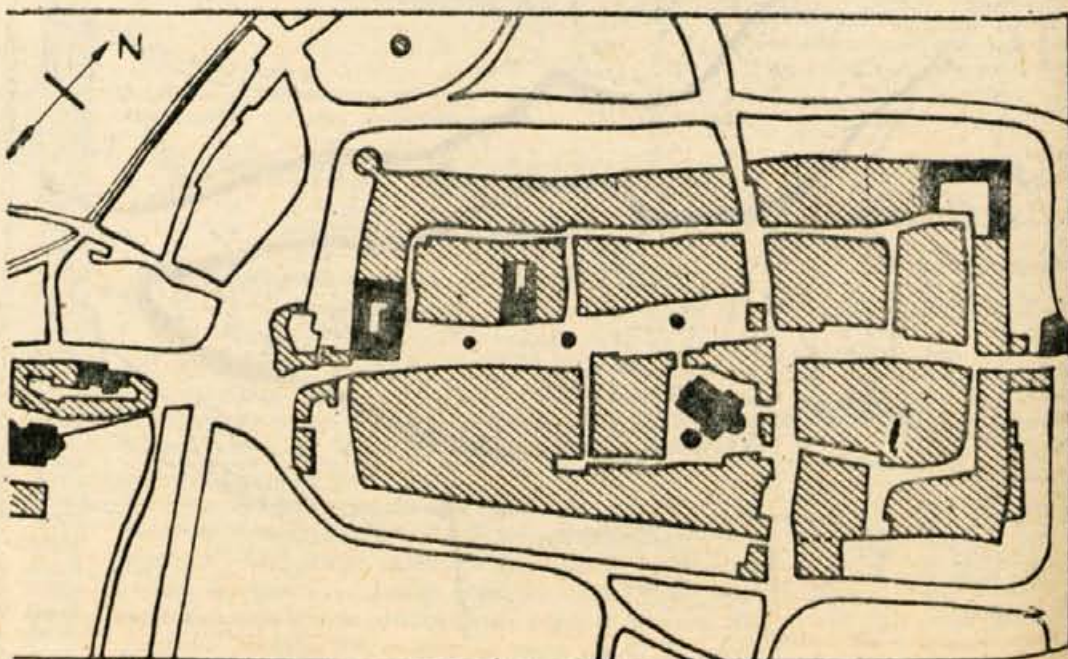
Na prelomu 11. in 12. stoletja nam tudi naši zgodovinski viri vedno znova omenjajo nove trge in mesta in z njimi njihove prebivalce. Tako se je tudi v slovenskih pokrajinah pojavilo meščanstvo kot nov družbeni razred in nosilec naprednejšega menjalnega oz. denarnega gospodarstva namesto fevdalnega, zaprtega načina gospodarjenja. Vendar je ta zgodnejši razvoj omejen na Koroško kjer se med najstarejšimi meščanskimi naselbinami omenjajo Breže (trg med leti 1090 in 1106, mesto med leti 1124 in 1130). Šele po daljšem razdobju jim sledijo druga: Velikovec (trg l. 1147, mesto l. 1252), Sentvid na Glini (trg l. 1176, mesto l. 1224), Dravograd (trg l. 1185),

Breže, tlorisna podoba mesta iz leta 1863

stari Celovec (trg med leti 1181 in 1199, mesto l. 1279), Beljak (trg l. 1192, mesto l. 1240). Fran Zwitter (»K predzgodovini...«) zato upravičeno meni, da so bile najbrže prav Breže »tudi važno izhodišče za razvoj meščanstva na slovenskem ozemlju«. (Prim. tudi M. Kos, Zgodovina slovenskega naroda, str. 228 st.) Dodali bi, da ob obstoječih družbenih-razvojnih vplivih lahko pričakujemo tudi določene urbanistično-oblikovne pobude, ki bi jih utegnile posredovati Breže same ali od drugod, saj so npr. zveze tega mesta s Kölnom, z enim vodilnih mestnih naselij na zahodu, tudi listinsko izpričane (prim. B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II., 292).

v primerjavi s koroškimi mesti, od katerih so bila mnoga že od vsega začetka povezana z važnimi potmi, po katerih se je s severa proti Italiji usmerjala predvsem trgovina na daljavo, so se meščanske naselbine na Stajerskem in Kranjskem začele razvijati mnogo kasneje. Na Kranjskem segajo prva poročila o ustanavljanju mest v prvi polovici 13. stoletja. Njihov nastanek je povezan z bojem med Andeškimi in Spanheimi za oblast v tej pokrajini. Tako je bila verjetno že v dvajsetih letih 13. stoletja povzdignjena v mesto spanheimska Ljubljana, le-ta je ležala ob važni poti, ki je vodila z Dunaja prek Gradca proti tržaškemu zalivu. Kmalu zatem ali morda

St. Vid na Glini, tlorisna podoba mesta

celo v istem času je doletela enaka čast Kostanjevico kot središče spanheimske dolenske posesti.

Kranj se prvič omenja kot mesto l. 1256, o kranjskih meščanih pa nam govore viri že l. 1221. Ustanovitelji mesta so bili po vsej verjetnosti grofje Andeški, ki so že sredi 12. stoletja postali namestniki mejnega grofa na Kranjskem in jim je poleg lastne posesti s središčem v Kamniku pripadal tudi službeni krajšičnikov fevd okrog Kranja. Od Andeških je mesto prejelo tudi svoj grb, enoglavega orla. Če upoštevamo, da pomeni vrh andeške oblasti na Kranjskem obdobje vladanja Henrika IV. (1204—1228), ki se je imenoval krajšičnik »po božji milosti« in je do svoje smrti vladal na Kranjskem kot pravi deželni knez, potem skoraj ne dvomimo, da je bil Kranj podobno kot Kamnik ustanovljen v obdobju njegove vladavine.

Mestna naselbina je začela rasti z razdelitvijo zemljišč po razpoložljivem mestnem prostoru med nove naseljence (obrtnike in trgovce) iz gospodarsko razvitejših nemških, italijanskih in verjetno tudi koroških mest.

Prvotna podložniška zemlja na kranjskem pomolu je bila razdeljena na enakomerne zemljiške delce, ki so zagotavljali meščanom možnost gradnje novih stanovanjskih hiš, delavnjskih prostorov in gospodarskih poslopij, ureditv vrtov in komunikacij. Kljub temu je ostalo še precej praznih površin, ki so bile namenjene potrebam mesta in njegove obrambe, plemstva, cerkve itd. Nedotaknjeno je ostalo področje nekdanjega cerkvenega okoliša med današnjo tržnico in začetkom Cankarjeve ulice z župnijskim vrtom vred. Za potrebe mesta in plemstva je ostalo pridržano zemljišče nekdanjega tržnega prostora med severno stranico cerkve in današnjo Poštno ulico. Tu je zrastle mestna hiša in proti koncu srednjega veka plemiška dvorca Turjaških in Adimannov. Tudi nekdanjega grajskega zemljišča na robu savske terase, kjer je verjetno v XI. in XII. stoletju stal grad kranjskega krajšičnika, se parcelacija ni dotaknila. Na tem mestu, prav nad novozgrajenim mostom čez Savo, je kmalu po ustanovitvi mesta začela rasti ortenburška utrdba (l. 1256) kot rezultat zavezništva med tedanjim mestnim gospodom vojvodo Ulrikom III. Spanheimskim in Ortenburžani.

Stavbne parcele, na katerih so bile zgrajene hiše meščanov in urejeni vrtovi, so prvotno segale od novega tržnega prostora (Titov trg) oz. od obeh vpadnih cest (Prešernova in Cankarjeva ulica) do roba pomola oz. do obrambne ulice, ki je tekla ob obzidju. Medtem ko je bila širina parcel približno enaka (okrog 6 m), je bila njihova globina prilagojena oblikam terena. Na delu pomola nad savsko globeljo so bila zemljišča daljša, na kokrški strani pa včasih tudi za polovico krajša. Tu je njihov razvoj v globino obliki zaradi arhitekturne in urbanistične dediščine prejšnjih stoletj, predvsem zaradi obstoja cerkvenega okoliša, ki je obvladoval velik del »kokrškega« dela pomola in odločilno vplival tudi na oblikovanje novega tržnega prostora in z njim vred na lego in usmeritev obeh vpadnic, ki se vsaka s svoje strani v zrcalnem navzkrižju zlivata v tržni prostor. Tako je bil promet enakomerno porazdeljen po celotni tržni ploskvi, z umaknitvijo južne vpadnice k spodnjemu robu trga pa je bilo obenem ustvarjeno potrebno zatetje ob glavni fasadi cerkve. Trgi s podobno organizacijo pritekajočih komunikacij so v srednje-evropskem gradivu sorazmerno redki. Močno mu je podoben nekdanji Mehlmarkt na Dunaju, le da je pri njem cerkev položena v samo ustje vpadne ceste. Podobne težave kot cerkveni predel je pri izvedbi parcelacije povzročal tudi tudi grajski rezervat na robu savske globeli. Tudi tu so nekatere zemljiške parcele zakrtele že na polovici svoje siceršnje dolžine.

Kljub naštetim pomanjkljivostim moremo prvotno, lahko bi rekli kar z gledno razdelitev mestne talne ploskve slediti še danes od sedanjih Puharjeve ulice na severozahodni strani mesta do vrha Mohorjevega klanca ob rožnenski cerkvi. Z njo nam je podan tudi prvotni obseg in okvir naselja, ki je kasneje ob povečanju števila prebivalstva doživelo velike spremembe.

Razpotegnjene stavbne ploskve, ki so se ena poleg druge nizale po sredini pomola, je na savski, kakor tudi na kokrški strani sekala tako imenovana gospodarska pot, ki je povezovala

ozadja hiš s tržnim prostorom oz. vpadnima ulicama. Čeprav so se posestne razmere kasneje bistveno spremenile, posebno ko sta se obe komunikaciji razvili v pravi ulici, je prvotno oblikovna enotnost stavbnih parcel tostran in onkraj gospodarskih poti vidna še danes. V še večji meri pa jo spoznamo iz tlorisne situacije mesta, ki nam posreduje franciscejska katastrska mapa iz leta 1826. Za razumevanje tega razvoja nam npr. dobro služi tudi tlorisna podoba Slovenj Gradca iz l. 1825, kjer se obrobja gospodarskih poti v tem času šele polnijo z novimi stanovanjskimi poslopji in stranski ulici še nista izoblikovani kot v Kranju. Primerjava je toliko bolj upravičljiva, ker Slovenj Gradec po svoji osnovni organizaciji prometne mreže precej spominja na Kranj.

Središče gospodarskega življenja mesta in izhodišče njegove tlorisne zasnove je tržni prostor, današnji Titov trg. K njemu vodi dvoje dohodnih cest, današnja Prešernova in Cankarjeva ulica, ki sta le nadaljevanje sredi pomola razširjene prometne poti. To magistralo spremlja na vsaki strani po ena vzporedna cesta, današnja Tomšičeva in Tavčarjeva ulica. Obe sta se na prehodu iz 15. v 16. stoletje, v času, ko je mesto doživljalo svoj ekonomski razcvet in z njim močan vpliv prebivalstva, razvili iz t. i. gospodarskih poti, o katerih smo govorili že zgoraj. Južna vpadna cesta — Cankarjeva ulica — se v spodnjem delu pomola razširi v manjši trg pravokotne oblike — Trubarjev trg, ki spada v okvir mestnega predela z značilnim imenom Pungert (Baumgarten). Ta je zaradi odmaknjenosti od prometa ostal dolgo nepozidan, čeprav se posamezne meščanske hiše na tem področju omenjajo že v prvi polovici 16. stoletja. Večji pomen je dala Pungertu okrog l. 1478 sezidana cerkev Zaščitnikov proti kugi.

Na izteku severne vpadnice — Prešernove ulice — se je vsaj konec 14. stoletja razvil manjši trg nepravilne poligonalne oblike — današnji Maistrov trg. Ta naj bi razbremenil osrednji tržni prostor in vključil v svoj prostorski okvir tudi meščanski špital, ki ga viri omenjajo od začetka 15. stoletja dalje. Omenjeni »novi trg« pomeni zadnjo rešitev srednjeveškega mestnega tlorisa. Zaradi oblike terena in že občutnega pomanjkanja zemljišč ni bila parcelacija tega predela izvedena po nekdanjem ustaljenem načinu in je zato večina hiš na tem področju ostala brez dvorišč oz. vrtov kar zopet govori za kasnejši nastanek tega dela mesta. Med neposredno turško nevarnostjo ob koncu 15. oz. na začetku 16. stoletja so novi predel vključili v okvir ostalega mestnega obzidja, pri čemer se je v njegovi prvotni skoraj ravno potekajoči črti izoblikovalo veliko koleno.

Glavni trg in obe vpadnici povezujejo z vzporednima ulicama prečni prehodil oz. ulice, ki potekajo pravokotno na smer središčne ceste (Jenkova, Regincjeva, Poštna ulica itd.).

Tlorisne oblike ulic in trgov imajo na eni strani izvor v oblikovitosti tal, ki se mu v srednjem veku podreja celotni tlorisni koncept mesta, po drugi strani pa so izraz organske rasti mesta. Podolžno obliko kranjskega mestnega tlorisa je narekovala oblikovitost tal kranjskega pomola, urbanistično-razvojno pa je Kranj primer srednjeveških urbanskih kompozicij podolžnega tipa, kot jih od 13. stoletja srečujemo v bolj ali manj izdelani obliki po vsej Evropi in seveda tudi pri nas. To so podobno kot Kranj predvsem mesta na pomolih, med katera štejemo škofjo Loko, Radovljico, Trzin, Metliko ali stisnjena ob grajski hrib, kot sta npr. Ljubljana, Ptuj itd.

Pri časovni opredelitvi nastanka kranjskega tržnega prostora se moramo zaradi pomanjkanja zgodovinskih podatkov opirati le na njegovo obliko. Stavbna linija trga kaže težnjo po izoblikovanju pravokotne talne ploskve, čeprav ji to zaradi lege cerkve, ki se zajeda v samo tlorisno ploskev trga, v polni meri ne uspe. Tako ima tržni prostor ljkasto obliko. Prečne ulice in prehodi se iztekajo pravokotno na smer glavne prometne žile. Oblika trgov, kot jo kaže kranjski tržni prostor, se je v vzhodnoalpskem prostoru pojavila kmalu po l. 1200 in zamenjala starejšo obliko, pri kateri se ni opaziti prizadevanj po pravokotnem oblikovanju talne ploskve, nasprotno, njihova obojestransko izbočena stavbna

(Nadaljevanje na zadnji strani)

Arheološka problematika zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem

V preteklem obdobju so bila arheološka raziskovanja zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem številna, vendar več ali manj samo delna. Doslej je znanih 32 staroslovanskih objektov. Najbolj številna in znana so staroslovanska grobišča, ki se ločijo med seboj po številu skeletnih pokopov, mestu grobišča, številu in obliki prdatkov v grobovih ob pokojniku, skupen pa jim je način pokopa. Najmanj znana ali skoraj nič pa so selišča ali bivališča, če izvememo arheološko sondiranje R. Ložarja na Gradišču nad Bašljem leta 1936 in objavo nekaterih gradiva oziroma izbora v Glasniku muzejskega društva Slovenije leta 1939.

Popolni zgodovinski okvir zgonjega srednjega veka na Gorenjskem, ki se vključuje v vzhodnoalpski prostor, katerega so naselili Slovenci, obsega čas od 7. stoletja do vključno 12. stoletja. Znan nam je po zgodovinski metodi, ki ga skuša vzporedno in vzajemno z materialnimi najdbami podkrepiti posebna arheološka metoda, in sicer na osnovi izkopavanja. Poudariti je treba, da so zgodnjerednjeveški arhivski viri najbolj dragocen pripomoček za ugotovitev in razlago kulturnega gradiva. Zgodnejše obdobje absolutno historičnega okvira pa je za raziskovalca bolj nedogmno, ker ni izpričano z listinami; zaradi tega pripada ključna rešitev arheološkim prijemom, ravno tako tudi tolmačenje gradiva ter njihovo časovno vrednotenje.

Kulturno in časovno smo opredeljevali in navezovali staroslovanska grobišča v geografski prostor Vzhodnih Alp, ker v tem prostoru nastopa značilna kottlaška kultura, časovno opredeljena v čas od 9. stoletja do 12. stoletja. Ta kulturna in časovna oznaka sta geografsko in časovno posplošeni, ker ne upoštevata regionalnih značilnosti, imata pa trdno oporo v današnji stopnji arheoloških raziskav. V obdobju od kolonizacije (7. stol.) do 9. stoletja pa na ozemlju Gorenjske do zdaj še nismo zasledili ostankov materialne kulture. Pri pregledu gradiva vidimo, da nastopa »kulturno« prazen prostor v dveh stoletjih. Sosednje pokrajine, predvsem Koroška in Panonija, so obelježene z nastopom tako imenovane »avaroslovanske kulture«. Pri tem moramo izzeti neprepičljiv materialni dokaz o prisotnosti Avara na halštatskem gradišču na Dunaju pri Jereki v zgornji Bohinjski dolini (najdba bronastega jezika za pas). Na osnovi do sedaj znane materialne kulture najdišč moramo za zdaj reči, da na tem območju ni bil prisoten avarski etnični element. Poizkus delitve materialne kulture v vzhodnoalpskem prostoru na osnovi tehnike izdelave predmetov, stila motiva s sočasno pojavo drugih značilnih materialnih prič v karantansko kulturno skupino, domnevno prehodno skupino in kottlaško kulturno skupino pa mora dobiti v prihodnjih raziskavah potrditev v določnejšem kompleksnem okviru.

Problem tega poizkusa vidim v absolutni sistematiki posamičnega dekorativnega gradiva, iztrganega iz krajevine in časovne celote enega samega staroslovanskega grobišča. Pri tem mislim na čas nastanka predmeta, njegovo pot do nosilca, čas nošnje in končno položitev v grob k pokojniku. Zgodnejše obdobje zgodovine Slovencev pozna mnogo epizodnih usodnih političnih preobratov. Pri raziskanem arheološkem gradivu pa nastopajo težave, ker kulturno gradivo ne reagira takoj na zunanje spremembe, ampak šele v desetletjih ali celo stoletjih. Vzemimo samo primer pokristjanjevanja Slovencev in vpliv Cerkev na način tradicije pokopa. Kako dolgo trajno je bilo vplivanje, nam pričajo prisotni predmeti ob pokojnikih v grobovih, predvsem

(Nadaljevanje na naslednji strani)

(Nadaljevanje s prejšnje strani)

železen nož. Drug primer bi lahko navedel s kulturno slovansko enotnostjo, ki se odkriva v prisotnosti obsenčnega obročka in tudi keramike na vsem vzhodnoevropskem prostoru; formalno pa ni doživljal nikakršnih razvojnih oblikovnih sprememb, čeprav poznamo nekaj tipov, ki se pojavljajo na določenem ozemlju v večjem številu. Nejasen je čas sprejemanja tega dekorativnega predmeta na tako obsežnem ozemlju, kjer njegov pojav bistveno označuje slovanski etnični element. Ali pa moremo vrednotiti vdor Madžarov v 10. stoletju iz Panonije v vzhodnoalpski prostor in njih posledice?

Celovita podoba takratnega življenja pa je okrnjena tudi zaradi pomanjkljivih raziskav in najdb stanovanjske, stavbarske in duhovne kulture ter ekonomike (trgovina, menjava, komunikacije itd). Doslej nimamo nikakršnih materialnih dokazov. Najdišča na gorenjskem območju, predvsem gradišča in selišča, ki bi vsebovala staroslovansko gradivo, so maloštevilna. Bolj znano je le omenjeno gradišče nad Bašljem (nadmorska višina 888 m), na katerem so bile odkrite sestavine nepretrganega življenja: od halštatskega obdobja do visokega srednjega veka. Seveda najdeno zgodnje srednjeveško gradivo ne moremo posploševati za vse območje Slovenije, saj nimamo primerjalnega gradiva iz našega ožjega okolja, predvsem mislim na keramiko, njeno tipsko analizo in tehnično izdelavo. Težava je tudi v tem, da je po južnem pobočju tega gradišča vidnih v tlorisu precej stanovanjskih objektov v terasah, ki jih je treba raziskovati. Kljub temu pa bo še težavno raziskovati lokaliteto zaradi močnih destrukcij, mesta plasti najdb, trajanja objektov, retardacije stila itd. Takih gradišč, kot jih poznajo Češka, Poljska in Rusija itd., pri nas ne poznamo, ker se je naselitev Slovencev že v začetku domnevno osredotočila v obstoječa kasnoantična naselja in okolja. Če predpostavljamo, da so bili prvotni stanovanjski in gospodarski objekti leseni, moremo komaj pričakovati, da bi lahko odkrili zaradi neobstoja stavbnega gradiva kakršnokoli določeno materialno oporo, ki bi jo z večjo gotovostjo fasno in kulturno vrednotili.

Raziskovalno pozornost zaslužijo tudi najzgodnejši obrambni fevdalni objekti, ki jih je nekaj na tem območju. V tem pogledu sta zanimiva grad Bossisen² v okolici Luč in grad na Milharjevem hribu nad Poženkom pri Cerkljah na Gorenjskem³, ki sta z listinami izpričana že v 10. stoletju. Nastajanje teh gradov pomeni dokončen prehod v fevdalno obdobje.

V bodočem raziskovalnem programu pa bi bilo najprej in najbolj potrebno odkrivati veliko staroslovansko grobišče ob farni cerkvi v Kranju, ki nam je do sedaj znano le delno; le-to je na južni in zahodni strani ter šteje sedaj okoli 600 odkritih skeletnih grobov. V notranjosti sakralne

arhitekture pod cerkvenim tlakom pa so verjetno ostanki manjše, starejše cerkvene arhitekture, ki po mnenju E. Klebla⁴ datira v 10. stoletje.

Številni novi skeletni grobovi pa bi nedvomno dali različno gradivo, ki bi natančneje opredeljevalo in razmejevalo časovno in kulturno sliko tega prostora in mestne naselbine posebej. Mesto Kranj je imelo v tem času središčno politično, gospodarsko in trgovsko vlogo v pokrajini in temeljno povezano s sosednjimi pokrajinami. Opažen je vpliv pokristjanjevanja na poganski način pokopa. Bodoča izkopavanja bi utegnili v večji meri osvetliti razmerje kulture staroselskega prebivalstva do novodošlih Slovencev.

Poleg že omenjenih bistvenih problemov, ki so podoba do sedaj znanega arheološkega gradiva in stanje raziskav zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem bi še omenil bodoče raziskovalno delo, ki bi se moralo najprej omejiti in osredotočiti na raziskovanje središča tega območja, to je na mesto Kranj, in na časovno kontinuirano terensko raziskovanje tega kulturno bogatega najdišča, ki se je do sedaj le omejevalo na naključna zaščitna izkopavanja v daljših časovnih presledkih.

Opombe:

1. R. Ložar: Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo XX, 1939 (Ljubljana), 184, 195—200.

2. J. Korošec: Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, 1952 (Ljubljana), 50.

3. S. Gabrovec: Nekaj novih staroslovenskih najdb, Arheološki vestnik VI/1, 1955 (Ljubljana), 137.

4. P. Korošec: Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije, Zgodovinski časopis XV, 1961 (Ljubljana), 157.

J. Korošec: Slawische Frühmittelalterliche Kulturreste in nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet, Acta Arc. Hungaria XVII, 1965 (Budapest), 59—63.

5. P. Blaznik: Gradovi na loškem ozemlju, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino I/2, 1953.

M. Kos: Gradišče in gradec v slovenskem srednjem veku, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo XX, 1941 (Ljubljana) 116—124.

6. Krajevni leksikon Dravske banovine, 1939, 236.

7. J. Kastelic: 900 let Kranja, Spominski zbornik 1960 (Kranj), 38—39.

8. A. Valič: Staroslovanski Kranj, Arheološki vestnik XVIII, 1967 (Ljubljana), 417.

9. E. Klebel: Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens, Carinthia I, 1926 (Klagenfurt), 105, 116.

Andrej Valič

MAPA poezi

Tik pred prvomajskim praznikom je Klub kulturnih delavcev v Kranju izdal prvi dve številki svoje zbirke MAPA. Začetek izdajanja te zbirke ki nosi podnaslov »poezija-grafika«, pomeni novo obliko dela: prehod iz konvencionalnih klubskih večerov na zahtevnejšo raven.

MAPA je po obliki nova edicija pri nas, skratka knjižna novost posebne vrste. Rodila se je iz zamisli pesnika Francea Pibernika in iz delovnih možnosti kluba: le-ta namreč pretežno zajema likovne in besedne ustvarjalce. Izhodišče za to edicijo je oblika, ki daje posebne možnosti dela in publiciranja: MAPA obsega šest samostojnih listov (34 x 15 cm), nevezano vloženi v ovitek, ki niso vezani na format knjige. Posebno mikavna stran MAPE je njena izrazna možnost, kajti na istem listu sta grafika in besedilo (pesem). Ta tip izražanja je bolj sodoben, saj je vezan na vizualnost, hkrati pa pride tu medsebojno oplajanje ali odnos besedne in likovne umetnosti do konkretnega izraza. Mimo tega daje MAPA velike možnosti variacij; avtor se npr. lahko predstavi z značilnimi deli, s ciklusom, nadalje v MAPI lahko sodeluje več avtorjev, in sicer likovnik in pesnik skupaj na istih listih ali pa vsak na svojih listih. Vse liste lahko uporabimo kot eksponate.

To pot smo se odločili za avtorski tip MAPE. V prvi in drugi številki smo predstavili po dva avtorja, ki naj bi bila po zamisli uredniškega odbora v enakopravnem razmerju. V MAPI št. 1 sodelujeta pesnik France Pibernik in likovnik Henrik Marchel, v MAPI št. 2 pa pesnik Franci Zagoričnik in likovnik Stefan Simonič. O vseh avtorjih so na zavilih ovitkov obeh MAP zapisani življenjepisni in bibliografski podatki oz. podatki o razstavah.

France Pibernik se predstavlja s šestimi samostojnimi pesmimi, ki kažejo na njegov pesniški profil, kakor se je izoblikoval do izida njegove zadnje pesniške zbirke Ravnina (1968): pesnikova misel se giblje na relaciji preteklost—sedanjost in hoče biti diagnoza našega časa; le-ta raste iz sveta majhnih, za oko nepomembnih stvari, vendar pa tako izbranih, da se moremo skozi nje soočiti s koordinatami, ki določajo ta čas.

Pesniški avantgardist Franci Zagoričnik objavlja ciklus šestih pesmi z naslovom Baklada smrti. Ciklus je aktualno političen, saj je inspiriran ob sovjetski okupaciji Češkoslovaške avgusta 1968. Govori o razvrednotenju vrednot, o deziluziji, ki človeka trezni, ga hkrati navdaja z negotovostjo, a tudi s cinizmom, ko nemočen občuti tragiko padajočih zvezd.

Klub kulturnih delavcev v Kranju sodi med redke aktivne tovrstne klube v Sloveniji. S to zbirko, ki bi bila lahko v ponos vsaki poklicni založbi, je spet pokazal eno izmed možnih oblik dela.

Stanko Simenc

ja grafika MAPA poezija

France Pibernik

Oranžna ilovna sled

1

In govori barva zravnane kraja,
ko nosi čas od leve na desno
s črniko in kačjimi jagodami,
z nočjo,
a jo rosna sivina zgodnje ure ustavi:
pajek ne bo varoval svoje srebrne rozete;
šel bo pod robom jutrovnih senc
v zaledje zelenih nasipov
in v progasto beli glasbi čakanja
mislil na divji škrlatni dež.
V njem presekanji piškurji
srebajo padajoči prehod rjave plasti
severovzhodnega brega,
da zdrzne se deblo in srna,
da veslo na splavu dopoldneva ne

obmiruje

in sonce modrikasta okna zalivske gladine
spominu ubitih ubija.

Zato opoidne
oranžna ilovna sled do nekropole.

2

In govori barva neznanega dna:
globoko gleženj vodne perunike
se izmika v stopasto steblo,
v rumeni popoidanski perigon.
Skozi plitvino kaluže odhaja kotačnik
v smeri ugaslih brezastih naplavin,
in ker nizko je sonce ob petih,
z mrtvim krili znani pristan
enodnevnica išče.

Potem do večera ni glasu:
v duši in od nikoder
edini zvok je oarva.

Franci Zagoričnik

Baklada smrti 6

Prispeli so končno do nas
v svojih poslednjih kletvinah
z najvzhodnejšega vzhoda
z najzahodnejšega zahoda

porušili vsakršna pravila dostojnosti

pokozlali našo predstavo
gala predstavo
ki smo jo tako dolgo
in tako skrbno pripravljali

donosne ideje obujene frake

nekoliko smo pač vznemirjeni

nekoliko bomo vse to slavili

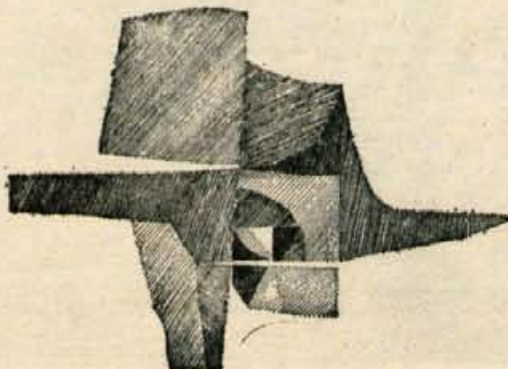
pa ne preveč
norcev je povsod zadosti
prvim sledijo drugi
in to rahlo utruja

so zmožni vsakršnega presenečenja

so sveti do surovosti

mi pa se bomo poklonili

dostojanstveno

Ob otvoritvi razstave zbirke MAPA v kleti Pre-nove hiše sem podal nekaj neurejenih misli, ki so samo tipajoče iskali bistvo likovnega prijema. Rav gotovo je delo Kluba kulturnih delavcev v Kranju nadvse svež in v našem kulturnem prostoru kar izreden dogodek. Prav zato pa je tudi potrebno povedati nekaj kritičnih pripomb, ne kot v nič devajoče dejanje z željo razvrednotiti vrednost te kulturne in umetniške akcije, pač pa je to želja za bodoče izdaje, ki jih še želimo in želimo, da bi bile čimboljše. Kajti MAPA, ki vsebuje poezijo in grafiko, kaže na svojstven način tisti stik med zavestjo človeka, ki ustvarja, pa med zavestjo človeka, ki umetnost sprejema — stik, ki je bistvo in namen vse umetnosti. Enakovrednost ustvarjalnega napora pesnika in likovnika, združenega v MAPA, je vsaj zaradi ozkega in pokončnega formata papirja, ki bolj ustreza obliki pesni kakor pa likovnemu delu, rahlo omajana. V obeh MAPAH je prav format papirja, ki bolj zapira vase pesem, natisnjeno z učinkom strogega vizualnega likovnega elementa, tista komponenta, kateri je nebotično dana prevladujoča likovna vloga nad risbo (Simonič) ali kolažem (Marchel). Ze Simonič se je pri nekaterih listih skušal otresti vpliva in je nekaj svojih risb razdelil na dva lista, vendar to spoznamo šele, če posamezne liste MAPE polagamo v vrsto. Marchel je z enostavno potezo rešil ta problem tako, da je svoj kolaž razrezal na šest delov in deloma vsaj porabil natis pesmi kot likovni element. Vendar je rešitev v tej smeri samo nakazana, kajti pri posameznih listih, kjer ne moremo pregledati celotnega osnutka, ta rešitev zbledi.

Ker govorim predvsem o likovnem pojavu zbirke MAPA, si dovoljujem pesniški del obravnnavati samo kot likovni pojav, ki se pokaže takrat, ko je skupek črk, sestavljajočih pesem, natisnjen na papirju kot likovni pojav. Ob tem se srečujemo z dvema likovnima elementoma, od katerih pripada eden tisku (natisnjene vrstice pesmi) in drugi reprodukciji likovnega dela. Če je pisana ali tiskana beseda podvržena vsem logičnim zakonom navadnega človeškega govora in jezika ter se le malo oddaljuje od neposrednih izraznih sredstev, s katerimi se med seboj sporazumevajo ljudje v vsakdanjem življenju, potem je govorica likovnega dokaj bolj zamojana. Črta, barva, svetlobna niansa, senca in luč — to je le nekaj elementov te govorice — vse to so samo optične prvine, ki naj v določeni skladnosti, v nekem zakonitem medsebojnem razmerju vzoudijo v gledalcu estetsko ugodje in užitek, pa so prav zaradi svoje abstraktnosti teže doumljive, teže vzbude tisti določeni vzgib, ki je potreben za razumevanje umetniške kreacije. In prav pri umetniški kreaciji je v našem primeru likovnik tisti, ki je prepustil del ustvarjalnega procesa goji mehanični produkciji tiskarskega stroja. Morda je prav tu tista šibka točka likovnega ustvarjalca, ki je moral vizualno območje lista, na katerem je natisnjena pesem, deliti med svoje delo in med goji tisk črk, povezanih v besede, vrstice in verze. Prevladovanje zdaj tiskanih besed in drugih risbe je očitno, še opaznejša pa je delitev lista med tema elementoma. Ker pa gre pri likovni govorici za urejevanje vidnih prvov, ki smo jih poprej že obravnavali, v posamezne kombinacije, ki jih v skladu z njihovim namenom mora likovnik urediti v enovito celoto, moramo pristaviti, da reševanje že omenjene dvojne relacije vizualnih prvov tokrat še ni bilo rešeno. Pohvalno je omeniti Marchelov poskus reševanja v tej smeri in pa izogibanje obeh, da bi bil likovni delež MAPE samo in zgolj dekorativni privesek.

Navsezadnje pa imamo opraviti še z dilemo, ki govori »za« ali »proti« ilustraciji pesniškega dela na listu ali v MAPA. Ker ilustracija ni spominska opora, ampak pojasnilo besedila v smislu realizacije predstave besedila — zgodbe v likovni strukturi, je mogoče dopustiti likovniku tudi to izbrabo likovnega jezika. Vendar pa je tudi pri ilustraciji likovnik v delno podrejenem položaju — podrediti se mora vsebini teksta in misli, ki jo ta izraža — zato menim, da sta oba likovnika izbrala svobodnejšo varianto in tudi boljšo. Ne dekoracija ne ilustracija, temveč svobodna likovna kreacija so odlike MAPE, pomanjkljivosti pa smo omenili v tekstu, kot že rečeno, ne z namenom zmanjšati vrednosti tega skoro enkratnega podviga, temveč zvišati vrednost prihodnjih izdaj.

Andrej Pavlovec

Rudi Šeligo

Ali naj te z listjem posujem

(Odlomek iz daljšega teksta)

Iz temnega dvorišča, ki ga na treh straneh oklepajo visoki zidovi z okni in s perilom in cunjami, ki visijo z oken, z ene strani pa lesene drvarnice, Vasilka pomigne Uršuli v temen nagneten hodnik, ki ne vodi na stopnišče, ampak v hladne kletne prostore. Ob vrečah, ki so naslonjene na obeh straneh hodnika, se ustavi, spusti na najbližjo vrečo in pokaže Uršuli sosednjo za spoznanje nižjo.

— Le kaj naj, reva, zdaj storim? reče potem šepetaje proti Uršuli. — Sploh ničesar noče slišati.

— Ja, ja, reče Uršula, kako si le mogla.

— Kako sem mogla, reče Vasilka in narahlo stresa z glavo, ne vem, sploh ne vem. Zdaj, ko premišljujem, vidim, da sploh ni bilo prav. Ampak tako se mi je zgodilo.

— Pa si mu povedala, da nisi nič premislila? reče Uršula in jo malo pogleda od strani.

— Pst, reče Vasilka, ji polži eno roko na ramo, z drugim kazalcem pa si gre na ustnice. — Govori potihno, te babe v hiši vse slišijo... Seveda sem mu rekla, pa noče nič razumeti, pravi, da se to ne da razumeti in konec.

— Ja, kaj hočeš potem. Kot da je to usoda in pika.

— Ampak mi je žal, reče Vasilka s tihim, a napetim glasom in se domala proseče spet skloni bolj k nji. Ko se spet zravna in Uršula nič ne reče, ampak se celo nekaj ozira po temačnem prostoru, v katerem razen vreč in sten ni videti ničesar drugega, pogleda spet postrani proti nji,

pogleda zelo rjavo in nevedno, hkrati pa se ji koticica ustnic za delček sekunde zganeta in v tej nejasni svetlobi vreč in zidov je videti, kot da se zdrzneta v oster in nevaren nasmešek, ki pa takoj zgine spet v ploskvi obraza. Potem reče: — Kaj naj, reva, zdaj storim?

— Saj, reče Uršula čez čas, ko tudi Vasilka nič ne reče, le kako si mogla? in jo pogleda navzgor.

— Ja, reče Vasilka, ko zavzdihne in se obrne proti steni nasproti nji. — Bilo je tako zelo svetlo in tako novo sonce, ko sva sedela spodaj na travi. Čas nikamor ni tekel, posebno še, ko je bilo skoraj že pojdne in je bilo vse samo še bolj blazno tiho. Zgoraj nad nama je včasih zagrmel vlak in se koj zatem zaril v brezno predora. Drugače pa je bilo vse pri miru — niti veje na spodnjih drevesih se niso majale. Niti enkrat, vsaj ne spomnim se da bi se, se niso niti premaknile, reče in se spet obrne k nji.

— Pst, reče Uršula, ne tako glasno.

— Niti enkrat samkrat, reče. — Potem sem včasih videla tam zgoraj pred odprtino predora črno postavo, ki se je tudi malo premikala in je zdaj bila, zdaj je ni bilo. Ko čas še zmeraj ni nikamor teke in se mi zdi, da je zraven mene malo zadremal, sem se počasi pričela pomikati navzgor.

— Si se kaj ozirala? reče Uršula tiho.

— Ne, sploh ne šla pa sem počasi in malo sem in tja, kot da iščem kakšne rožice. Ko sem prišla na vrh vzpetine, kjer so tračnice migotale v svetlobi in kjer je vhod v predor, sem obstala in dolgo gledala tja noter, kjer je bilo samo v začetku malo svetlo, potem pa je bila sama črna, dokler mi ni začelo znotraj vse razbijati in sem čutila srce kot kakšno lokomotivo in sem pod obleko po vsem telesu čutila drobne kose mraza. Še malo sem se potem ozirala po tračnicah na ono stran, kjer ni predora, in še ko sem gledala po njihovih črtah, sem se s telesom zadensko pomikala proti predoru. Ko se je siva meja svetlobe že spustila čezme in je bilo vse samo črno in globoko črno, je v meni še bolj

bobnelo, da sem čutila žilo nad ušesom in vse se je zivalo v črno, da sem se skoraj opotekala in so mi kolena klecala, in čeprav sem si govorila, da naj grem nazaj, to je v tisto smer, v katero sem še zmeraj gledala, sem se še zmeraj pomikala naprej v predor ali pa mendrala na istem mestu. Potem sem se zasukala proti temi in v očeh me je prav bolelo od teme, ko sem se tako napenjala, da bi jo predrila. Potem se mi je zazdelo, da se vse samo še bolj gosti, da ob meni ni samo zrak, ampak da je ob mojem telesu nekaj masivnega in razsežnega. Ko je bilo vse še bolj temno in me je ta gmota vso preplavila in je bilo strašno vroče, ki se je mešalo z globoko sapo, ker sem še komaj dihala, ker me je ta tema in vse to težko gnetlo in mi jemalo pljuča, dokler nisem na svojih plečih začutila mrzel zid, bobnenje pa je, se mi zdi, še zmeraj naraščalo kot pri tvojem Pacificu 231, reče z zelo zadihanim in zadrževanim šepetom, obe dlani, stisnjeni v pesti, pa tišči pod brado. Ko jo Uršula vodeno pogleda, se malo odmakne od nje, potem pa nadaljuje: — Ko sem tekla ven in potem navzdol po travniku, sem videla, da sem vsa črna po obleki, in ko sem šla z roko po obrazu, je bila tudi roka črna, reče spet tišje, pri tem pa si gre počasi, tako da se koža in spodnja ustnica počasi vračata v pravo lego, z razširjenimi prsti čez obraz.

— Kaj je potem naredil? reče Uršula.

— Oh, reče Vasilka z bolj odprtim glasom, vse je že pospravil, vso tisto trapasto hrano, papirčke, odejo. Skatlo je dajal ravno v torbo, jo zapel, stebel si je smeti z obleke, se počesal in šel, kot da gre v službo, ki je tako fina in mu toliko obeta za tisto njegovo napredovanje, reče domala jezljivo in glas ji narašča, ko to reče, in besede so naglejše in nekajkrat zažene žive lase nazaj.

— In nič ni rekel? je slišati šepet Uršulinega glasu, ko so Vasilkini rjavi lasje še zmeraj živi.

— Nič, reče, nič, saj je tudi bil tako užaljen, da bi po moje kar razpočil, reče še zmeraj z lasmi in nemirno glavo, potem pa se v hipu umiri, se vsa zmehča, da lasje spet spolzijo v obraz, ko se počasi sklanja spet dol in skoraj zatarna:

— Kaj naj naredim, kako naj to popravim? In ostane domala dolgo tako negibna in strta, čez čas pa sunkovito izpahne roko v mračen prostor, se grobo zareži in reče: — Prekleti gnoj malo-meščanski! in sunkovito vstane.

— Ksindel, reče Uršula, ki še zmeraj sedi, in ravna črta ust se ji podre v zaničevalen nasmeh.

Potem še zmeraj sklenjeno dežuje. Obe sta spet oblečeni in naslonjeni na tisto steno listnjaka, ob kateri je bila prej samo Vasilka. Roke imata zadaj, z obrazom sta usmerjeni ven in lahko vidita, kako dež sploh ne počehuje, kako vrata še zmeraj nihajo ven in noter, in dvoglasno deklamirata:

Polnočni zvon z visokih lin
krepko zaklenkal je.
Potihnil glas je violin,
strunar odbrenkal je.

Plesišča in gledišča se
povsod zapirajo,
v odprta pa svetišča se
zemljani zbirajo.

Glej, božji hram tam sred poljan
dviguje se v nebo,
oj božji...

potem pa Uršula plane v smeh in skozi smeh, skozi usta, ki imajo smešno slino, skozi ves na prejšnjem životu reče:

— Se v tem dežju, še tukaj je blesavo in brez zveze.

Vasilka, ki se tudi smeji, potem skomigne z rameni, pogleda navzdol k stopalom, ki so čisto skupaj, in si nemara ogleduje telečji boks svojih čevljev, ki so tudi razmehčani in mokri od vlage. Uršula naredi nekaj korakov po prostoru, se ustavi ob nasprotni steni, tam nekaj časa od blizu gleda v letnice desk, potem pa gre k vratom, in ko že lahko gleda ven, ko je zunanost pred njo razgrnjena, reče:

Henrik Marchel: Slika v zelenem, olje, 1968

— Ko bi vsaj ponehalo, in malo tudi zavzdihne.

— Nobenega ne bo, reče Vasilka še zmeraj proti svojim stopalom. Potem pa sunkovito pogleda navzgor v skodlasto streho in reče:

— Lahko pride samo kakšen NLP. Lahko stopiva ven na dež in se ozirava navzgor, če bo prišel kakšen NLP, reče in stopi proti vratom.

— Ja, reče Uršula in jo odsotno pogleda, tako da je zelo vidno nasprotje med njenimi modrimi očmi in krono rumenih las tam zgoraj, ki se še najvidneje sušijo, in črnim taftom, ki je trd in domala zvonasto včasih zaniha na nji.

Vasilka sedi sama za mizo s prtičem, pred sabo ima zvezek, kot da piše kakšno nalogo, z desnico drži nalivno pero tik nad zvezkom, leva dlan pa je sploščena med kolenom. Gleda nepomično v zvezeke, kot da je zatopljena, čeprav od zunaj ali pa nemara iz sosednjega prostora prihaja trd hrup, kot ga ponavadi povzroča zadevanje trdih predmetov. Potem ko se še bolj zadevajo in je tudi v sobi in nad zvezkom več tega hrupa, visok ženski glas zateglo zakriči: Ivaaaaaaan!

Dež je nepomična zavesa, oblaki so nizko, veter spet enakomerno vleče, po skodlah šklopota, Uršula je obrnjena z obrazom proti steni desk, dlani in prste ima na deski tik pred svojimi očmi in je pri miru. Tilnik ima skoraj nag, tudi mali tenki lasje, ki rasetjo po zatilju, so počesani navzgor v krono. Ko je tako še zmeraj pri miru, je mogoče zaslišati njen glas, ki ni namenjen v določeno smer, ampak prši:

— Kako se to zabubijo.

Drvarnica je zelo tesna. Na eni strani je skladovnica drv, na drugi pregraja iz redkih deščic, v globino pa je črno in je premog. Vrata so odprta nastezaj, takoj za pragom je tnalno, v kateri je zasajena sekira. Ena noga je na tleh na treščicah, druga pa je položena zraven ušesa sekire na tnalno, obe pa sta obuti v bele, skoraj brezpetne čevlje, ki imajo spredaj črno kapico. Ob podbojih vrat sta še dve stopali, ki sta obuti v rjave čevlje z dvema širokima sponkama na nartu. Uršulin glas je, ki reče:

— Vidiš zdaj, kako je to.

Potem ko se bela noga na tnalici za spoznanje zgame, kot da lovi boljše lego ali telo tam zgoraj ravnotežje, Vasilkin glas, kot da prihaja veliko bolj od daleč, kot so lahko usta od stopala, reče:

— Tako tudi je. Kaj pa misliš, da je ta družinska toplina, ki se razkazuje, ko pride domov, ko se vsi kompotasto smehljajo in se kadil iz krožnikov in jim prinese kakšno drobno reč ali pa banane, da so potem vsi veseli in novi. Če pa bi imeli takšen nos, bi lahko vohali, kako je drugače in da mogoče še celo ima na sebi njen vonj. Ker ga nimajo, je tako vse v redu. Ko pa pride na dan, ko se razkrije, je to grozno in vsi so presenečeni, potem pa se pokaže, kaj je ta meščanska družina, reče Vasilkin glas in njena desnica, ki nima nobene zapetnice ali obročka, prime ročaj sekire skoraj tik ušesa.

— Imaš vsaj kakšno cigareto? reče Vasilka.

— Ne, reče Uršula, sem že pogledala v torbico.

— Skoda, reče Vasilka, lahko bi vsaj kadili.

— Lahko te posujem z listjem, reče Uršula.

— Ali hočeš počeniti tjalce v kot, da te posujem z listjem in te sploh ne bo videti, reče z nasprotne strani listnjaka in pokaže s prstom v kot, kjer je nizka lesena pregraja, za katero je listje.

— To gnilo listje, reče Vasilka, se našobi in od spodaj navzgor zaokroži z očmi proti nji. Potem Uršula z oglasitimi in krhkimi rameni stoji pred rezo vrat in je obrnjena ven, kjer je siv dež. Čez čas se zbrano in resno obrne proti nji, in ko jo nekaj hipov gleda, reče:

— Mislim, da nobenega ne bo, ker sploh ne misli ponehati. Kar poglej ven!

Vasilka je naslonjena daleč naprej na prejšnji del avtomobila, tako da je videti samo njeno napeto spodnje telo, zelen hrbet in lase. Uršula sedi za volanom, vrata se odprta, in gleda skozi prednjo šipo v Vasilko, ki reče:

— Samo poglej, kako se to ljudstvece vali od trgovine do trgovine in se pase.

— Ob ponedeljkih je zmeraj tako, reče Uršula, ob ponedeljkih je takšna navada, da pridejo iz vseh vasi, kot da je sejem.

Trg, ki je širok in dolg, ima na obeh straneh trgovine, vmes pa je ulica in še široki prostor za parkiranje, ki je ta čas popolnoma zaseden. Ljudje v temnih oblačilih se malo zbirajo v trope, malo pa se premikajo gor in dol po trgu. Je res ponedeljek in sonce sije jasno, kot je to največkrat na začetku tedna, posebno če se letni čas preveša ali prehaja.

— Samo poglej, kako so neokusni, reče Uršula, in potem kupujejo te neokusne jugoslovanske izdelke, ki so tako ali tako za na sejem. Vasilka zasučje obraz proti njenemu steklu in se kislo nasmehne:

— Kot da je kaj važno, kakšno je.

Potem se spet usmeri tja čez, čez bleščeče se pločevine proti trgovinam na oni strani in reče: — Najbrž niti minuta ne poteče, da vsaj eden ne bi našel kaj zase, kakšno blazno fino reč in se je razveselil.

— Vse je mokro, reče Vasilka, se nakremži in potegne od sebe proti prostoru lope zeleni pliš svojega puloverja in belo svilo pod njim, da nemara pride med mokro kožo in mokro tkanino zračna blazina, ki da je občutek suhosti. — Če bi imela kakšen ventilator ali fen, ki dela suh zrak, še reče.

— Tako kot v kakšni pisarni, reče Uršula s črto v ustih, ki se krivi v izkrivljen posmeh, ko je pozimi električna peč na ventilator, da ti vse živce osuši in vname, poleti pa te prehladi. Nobena od teh iznajdb ne more nadomestiti starih debelih zidov, reče.

— Samo ne govori mi o pisarnah, reče naglo Vasilka, se malo razkorači, z rokama pa se prime za glavo in za uhlja. — Smrad ponošenih in neopranih jopic, pačenje in prilizovanje, samo o tem molči, še reče.

— Saj so res ostudne s temi svojimi drobnarijami, ko so tako hitro zadovoljne, reče Uršula. Potem pa imajo še tiste svoje drobne pisarniške ljubezni s sprevedanjem in polizanimi šefi, ki sploh ne vejo, zakaj to počnejo, in mislijo, da bojo potem fini, če se bojo šli te reči. Ksindell potem skoraj zakriči, ti tipi, ki prihajajo, mislijo, da bojo z eno samo žlico pospravili vse veliko iz starih časov, pa še strasti za kaj takšnega ne premorejo.

— Ja, reče Vasilka, to so naši direktorji in njihove male Anče, reče in še zmeraj drži roke na glavi in na uhljih.

Tako potem stojita: Vasilka z rokama na glavi, Uršula pa usmerjena skozi rezo vrat v dež, ki lije in širi ropot. Oblaki so se spustili še niže, še bolj mračno je, ko se potem belo modro zabliska, da so ves listnjak in obe v njem s svojimi oblačili beli in mrtvi kot v jedru elektrike.

— Kakšen grom, reče Uršula in si nese roke na obraz, kako strašno grmi.

— To je lahko dobro znamenje, se zasmehi Vasilka, grom lahko prinese NLP.

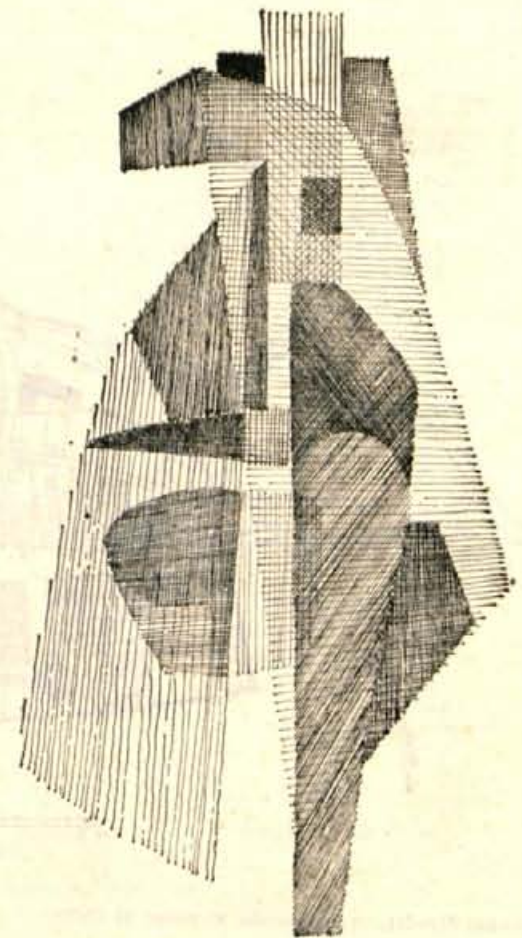
Vasilka napol sedi, napol leži na kavču in se pači proti vratom, izza katerih ne prihaja noben glas, šum ali zvok. Samo v oddaljeni oddaljenosti je slišati violino, ki igra obotavljivo, vendar jasno in enosmerno izpeljano melodijo. Potem pokaže tudi jezik proti belim vratom, ki niso čisto zaprta, vendar se nič ne premikajo in tudi kljuka ni upognjena navzdol. Potem si vzame lase z obeh strani, jih na obrazu in pod nosom prekrži in skoznje spet pomoli jezik proti vratom.

Med špranjami in po mokrem listju tam v kotu se grom še malo razlega in počasi zgineva v tleh in njunih telesih, ko Uršula reče:

— Vse je postalo veličastno blesavo.

— Vse, reče Vasilka, potem pa se naglo ustavi, utripne z vekami in še reče: — Ne, ravno vse. Če kaj delaš, kar te zanima, potem nimaš takšnih misli. Vsaj takrat ne, ko to delaš.

— Mogoče res, reče Uršula, če delaš nekaj takšnega, da je veliko, da je vzvišeno, da nisi

kuharica ali pisarniška moč. Če čutiš, da služiš velikim ciljem, človeku...

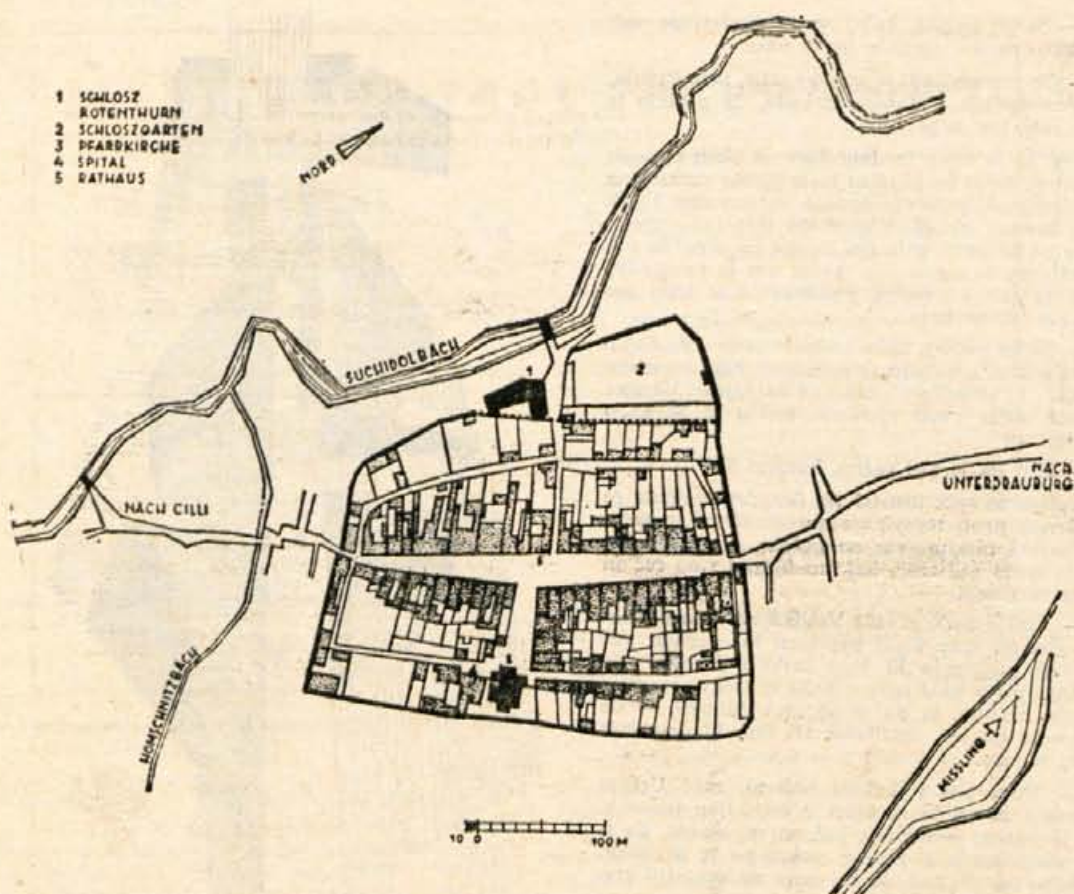
— Človeku! vzklikne Vasilka in se požene od desk skoraj na sredino mastnega prostora. — Človeku! tam še enkrat vzklikne, se sunkovito zravna, zajame sapo, razširi roke in jih potem z razširjenimi prsti nese na levo stran prsi, kjer je srce, hkrati pa vzdigne obraz malo bolj gor in tako napeta reče napihnjeno in spakljivo hkrati:

— Človek je vse. Za človeka bi tudi

— umrla, reče Vasilka in se nagne k Uršuli čisto na uho, tako da niti videti ni nobenega njunega lica niti uhlja, ampak sta samo dva grma njunih las — eden, ki je domala pokončen, je rumeno pšeničen in je spleten v krono, drugi, ki gre skoraj počevno na prvega, pa je kostonjevo rjav. Tako traja in traja in sploh ni od njiju ničesar drugega videti kot ta dva grma in vidni so celo posamezni lasi z bleskom, ki je zlomljen in nadrobljen, včasih pa je mogoče slišati še šepetanja. Okrog njunih staknjenih glav je skoraj temno, vendar pa neka nejasna svetloba prihaja od spredaj, proti njima. Ko se pogled pomika po pahljači te svetlobe proti njenemu izvoru, lahko tam daleč in malo bolj spodaj ugleda razsvetljen pravokotnik, v katerem je prostor odra in v njegovem desnem kotu, kjer je rdeča svetloba, je visoka postelja z baldahinom, na njej je vse zelo belo, samo na zgledu so raztreseni črni lasje, ob postelji pa kleči mož z nabranimi rokavi, z mečem ob boku in tarna. Potem se pšenično rumeni grm odmakne, Uršula pogleda naprej, kjer je edini izvor svetlobe, potem pa se spet obrne sem in položi pokončni kazalec pravokotno na tanko črto ustnic.

Obe sta naslonjeni na podboje vrat, nagnjeni sta ven in sta nepomični, kot da napeto gledata. Potem se zasliši Vasilkin glas:

— Vrana je, reče.

Slovenj Gradec, franciscejski kataster (l. 1825)

(Nadaljevanje s 15. strani)

črta kaže še očiten izvor v razširjeni cesti, ki vodi skozi naselje. Pri tem je linija prečnih ulic, ki se iztekajo na trg, pogosta rebrasto usločena, kar nam največkrat služi kot zanesljiv dokaz pri določanju starosti naselja. Predstavnik omenjene oblike tržnega prostora v naši neposredni bližini je npr. trg v Kamniku, Trziču, Spodnji trg v Loki, Kostanjevici, Crnomlju, Višnji gori, v Krškem ali trg v Beljaku, katerega nastanek postavlja A. Klaar v zadnjo tretjino 12. stoletja. Na podlagi primerjav z drugimi mesti obenem ugotavlja, da je ta tip zakrnel v začetku 13. stoletja, ko ga je zamenjal drugi, kakršnega smo ugotovili tudi za Kranj. Ta oblika tržnih prostorov, ki jih je J. Gregorič (Slovenska mesta in trgi, Kronika 1940, str. 193 sl.) imenoval cestne trge pravokotne oblike, je bila močno razširjena tako v sosednjih deželah kakor tudi pri nas (Škofja Loka, Radovljica, Mestni trg v Ljubljani, Novo mesto, Maribor, Radgona, Ormož, Graz, Wels itd.). Tudi med koroškimi mesti najdemo številne zastopnike tega tipa tržnega prostora. Za nas so posebno pomembne Breže, ki s svojo obliko trga kažejo sorodnost s kranjskim tržnim prostorom in so iz že zgoraj naštetih vzrokov mogle vplivati na njegov oblikovni razvoj. Urbanistično-razvojno pomeni ta oblika tlorisne zasnove trgov prehod med t. i. cestnimi trgi in med trgi pravokotne oblike, ki se pri urbanskih konceptih podolžnega tipa pojavljajo sorazmerno redko, mnogo pogostejši pa so pri središčno zasnovanih mestnih naseljih oz. pri mestih, katerih tržni prostor leži prečno na smer komunikacije.

Tudi za ostale oblike tlorisne mreže Kranja najdemo določene osnove že v koroških mestih. Tako je sistem dveh vzporednih cest, ki spremljata osrednjo prometno žilo viden tako v prvotni zasnovi Brež kakor tudi št. Vida na Glini, mesta, ki tudi sicer po svoji podolžni tlorisni naselbinski zasnovi in obliki trga močno spominja na Kranj. Simetričnost tlorisne kompozicije je v Kranju dosledneje izpeljana kot pri katerem-

koli mestu tega tipa na Slovenskem. Vzporedni sistem dveh stranskih ulic in trga, ki se uveljavlja v Kranju, ima sorodnike ne samo med koroškimi, temveč tudi med številnimi drugimi starejšimi srednjeevropskimi mestnimi aglomeracijami, posebno na Bavarskem. Naj omenimo le Freistadt, ki se tudi po razporeditvi prečnih ulic, deležih mestno tkivo na dolge hišne bloke, najlaže primerja s Kranjem. Povezava prvotnega meščanskega prebivalstva Kranja z južnonemškimi kolonisti je še premalo raziskana, da bi si za zdaj upali prekoračiti okvir urbanistično-oblikovnih primerjav.

Čas nastanka mestnega obzidja za zdaj ni mogoče točneje opredeliti. Skoraj gotovo je bil Kranj kolikor toliko utrjen že zgodaj, saj je strateški moment igral pri nastanku mestnih naselbin na Kranjskem pomembno vlogo (prim. F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, št. 19, Ljubljana 1929). Z ustanavljanjem mest so si po načelu, da je dobro utrjeno mesto najmočnejša trdnjava, skušali tako deželni knez kot drugi fevdalci utrditi oblast v pokrajini (prim. B. Grafenauer, ZSN II. str. 293). Tako se npr. omenja obzidje v Ljubljani že med leti 1257—1269, v Škofji Loki, leta 1274 oz. določneje l. 1318. Podobno je tudi v mestih v naši sosesčini. V Brežah se omenja obzidje obenem z ustanovitvijo mesta (med leti 1124—1130). Prav tako je z nastankom obzidja povezana tudi omemba obzidja v Radgoni (med leti 1265—1269), št. Vid na Glini je dobil obzidje po vsej verjetnosti v prvi polovici ali sredi 13. stoletja, približno v istem času (malo pred l. 1251) pa tudi Ptuj. Vsekakor je imel Kranj določeno vlogo kot strateško oporišče in presečišče prometnih poti že v boju za dediščino Premyslincev v začetku 14. stoletja, ko so ga podobno kot tudi nekatera pomembnejša koroška mesta zasedli Habsburžani.

Danes ohranjene obrambne naprave mesta so mogle nastati šele v kasnem srednjem veku. To domnevo podpira njihova vojno-tehnično izdelana oblika ali npr. okrogel tloris stolpov, kakršen

ni mogel nastati pred 15. stoletjem. Prve omembe kranjskih obrambnih naprav so iz časa bojev za celjsko dediščino, t. j. iz prve polovice oz. srede 15. stoletja (prim. Dimitz, Geschichte Krains I., str. 267 sl.). Šele v drugi polovici istega stoletja in v začetku naslednjega so zaradi turške nevarnosti začeli kranjska mesta načrtno utrjevati, dosežanje obrambne naprave pa modernizirati (prim. Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929; J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 42).

V starejšem obdobju je bil vpliv obzidja na razvoj mestnega tlorisa skoraj neopazen. Stavbne parcele, ki so obkrožale tržni prostor in glavni vpadnici, so segale do roba pomola in puščale prazen le ozek pas zemljišča, ki je bil namenjen obrambnim napravam in komunikaciji, ki je tekla ob njih. Šele kasneje, od 15. stoletja dalje, postane obzidje važen dejavnik pri oblikovanju in razvoju urbanistične podobe mesta, predvsem njenih plastičnih sestavin.

Tlorisna zasnova mesta s pravokotno oblikovanjem glavnim trgov, vpadno cesto, dvema vzporednima potema, ki v rahlo upognjeni črti spremljata središčno komunikacijo, in s posameznimi, pravokotno na smer magistrale potekajočimi prečnimi prehodi, je v svoji začetni fazi, t. j. v 13. in 14. stoletju sicer preprosta toda oblikovno zelo jasno podana. Ne manjka nobeden tistih elementov, ki so v 15. in 16. stoletju postali osnova pri nadaljnjem urbanističnem komponiranju mestnega telesa.

Tudi prostorske sestavine mesta so v primerjavi s kasnejšim obdobjem še nerazvite. Nizke, po večini lesene in z ožjo čelno stranjo proti cesti obrnjene stavbe meščanov, ki v enakomernih razmakih obrobijo tržni prostor in vpadno cesto, še ne morejo prispevati k tisti prostorski izoblikovanosti ulic in trga, s kakršno se srečamo v naslednjih stoletjih. Nizko, k tlom položeno naselje, ki ga skalnat pomol z obzidjem na nezavarovanih mestih vklepa v trden okvir, prekinjajo posamezne dominante: cerkveni okoliš s prejkone triladijsko romansko baziliko, ki se vzpenja nad strehe okoliških hiš, ali stolp ortenburškega gradu, ki s svojo višino prerasča skromno podnožje meščanskih bivališč. Zgornja mestna vrata, ki so pred nastankom Maistrovega trga zapirala današnjo Prešernovo ulico, all utrjen vhod v mesto nekje na vrhu Savskega brega, se po višini najbrž le malo ločita od okoliških stavb, kot nam to povedo ohranjeni primeri od drugod. Prejkone je Kranj v tem času po svoji plastični pastorski zasnovi bližje podobi urejenega večjega kolonizacijskega kmetijskega naselja kot pa tisti predstavi o mestni naselbini, kakršna se je v nas izoblikovala ob ustvarjalnem deležu kasnejših stoletij.

Literatura:

Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II., Ljubljana 1965.

Jože Gregorič — Slovenska mesta in trgi — Kronika slovenskih mest, VII., Ljubljana 1960.

Milko Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955.

Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929.

K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, ZČ, str. 218—245.

Josip Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939

Cene Avguštin

SNOVANJA — posebno kulturno rubriko GLASA ureja uredniški odbor Kluba kulturnih delavcev v Kranju: Milan Batista, Dušan Ogrizek, Bojan Pisk, Stanko Šimenc, Albin Učakar, Crtomir Zorec in Olga Zupan. Odgovorni urednik Bojan Pisk. Lektor Stanko Šimenc.